অধ্যায় ৬ ঃ চম্পূকাব্য আৰু গীতিকাব্য

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ *চম্পূকাব্য*

৬.৩.১ *চম্পূকাব্যৰ* উৎস

৬.৩.২ *চম্পূকাব্যৰ* বৈশিষ্ট্য

৬.৩.৩ বিভিন্ন *চম্পূকাব্যৰ* উল্লেখ

৬.৪ *গীতিকাব্য*

৬.৪.১ *গীতিকাব্যৰ* উৎস

৬.৪.২ *গীতিকাব্যৰ* ভাগসমূহ

৬.৪.৩ বিভিন্ন *গীতিকাব্যৰ* উল্লেখ

৬.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.৬ অধিক জানিবলৈ

৬.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৬.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

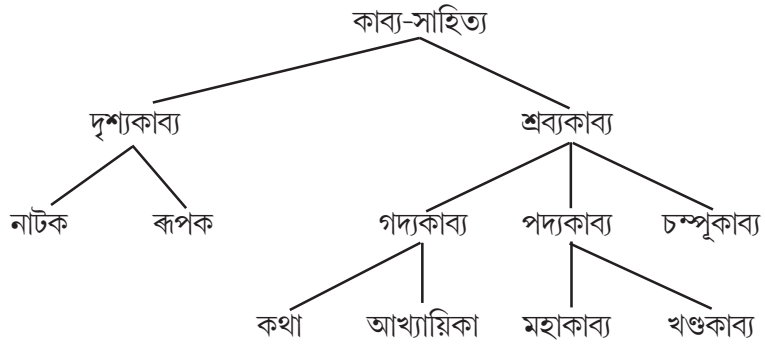
- *চম্পূকাব্যৰ* লক্ষণ আৰু উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- বিভিন্ন *চম্পূকাব্যৰ* লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব
- *গীতিকাব্যৰ* লক্ষণ আৰু উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- বিভিন্ন *গীতিকাব্যৰ* বিষয়ে জানিব পাৰিব
- *গীতিকাব্যৰ* ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়ত আপুনি সংস্কৃত সাহিত্যৰ নাটকৰ বিষয়ে কিছু আভাস পালে। এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যৰ অন্তর্ভুক্ত *চম্পূকাব্য* আৰু *গীতিকাব্যৰ* বিষয়ে সবিশেষ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব। আপুনি জানে যে সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্য প্ৰধানকৈ দুই ভাগত বিভক্ত— ১। দৃশ্যকাব্য আৰু ২। শ্ৰব্যকাব্য। নাটক, ৰূপক আদি দৃশ্যকাব্যৰ অন্তর্ভুক্ত তথা গদ্য, পদ্য আৰু *চম্পূকাব্য* শ্ৰব্যকাব্যৰ অন্তর্ভুক্ত। নাটক (যেনে— কালিদাস বিৰচিত *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্* আদি) এখন আমি মঞ্চস্থ কৰি চকুৰে উপভোগ কৰিব পাৰো, সেয়ে ই দৃশ্যকাব্য।

শ্রব্যকাব্যৰ অন্তর্ভুক্ত গদ্যকাব্য দুই ভাগত বিভক্ত ১। কথা আৰু ২। আখ্যায়িকা। পদ্যকাব্য মূলতঃ দুটা ভাগত বিভক্ত— ১। মহাকাব্য আৰু ২। খণ্ডকাব্য। *গীতিকাব্য*সমূহক খণ্ডকাব্যৰ অন্তর্ভুক্ত বুলি ধৰা হয়। কিন্তু *চম্পূকাব্যৰ* কোনো ভাগ নাই। ই গদ্য-পদ্য মিশ্রিত এক প্রকাৰ শ্রব্য কাব্য। আনহাতে ঐতিহাসিক কাব্য গদ্য আৰু পদ্য দুয়োবিধতে ৰচিত হয়। তলত দিয়া ধৰণেৰে সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যৰ ভাগসমূহ আপোনাৰ সুবিধাৰ বাবে সহজকৈ দেখুওৱা হ'ল—

চিত্র ৬.১ ঃ কাব্য-সাহিত্যৰ বিভাগ

৬.৩ চম্পূকাব্য

আপুনি এতিয়া *চম্পূকাব্যৰ* লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্রণত ৰচিত কাব্যকে *চম্পূকাব্য* নামে জনা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিশিষ্ট আলংকাৰিক ***বিশ্বনাথে*** *চম্পূকাব্যৰ* এক সহজলভ্য সংজ্ঞা এইদৰে দাঙি ধৰিছে— "গদ্যপদ্যময়ংকাব্যং চম্পূৰিত্যভিধীয়তে"। অর্থাৎ গদ্যপদ্যময়ী ভাষাত যি কাব্য ৰচনা কৰা হয়, সেয়ে *চম্পূকাব্য*। এই লক্ষণটো সর্বজনবিদিত আৰু সর্বাধিক জনপ্রিয়। ইয়াৰ আগতে বিশিষ্ট আলংকাৰিক দণ্ডীয়ে চম্পূক 'গদ্যপদ্যময়ী বাণী বুলি কৈছে। অৱশ্যে *চম্পূত* গদ্য-পদ্যৰ অংশ কিমান থাকিব লাগে, তাৰ কোনো ধৰাবন্ধা নিয়ম নাই। গদ্যকাব্যৰ লগত ইয়াৰ পার্থক্য এইখিনিয়েই যে গদ্যকাব্যত গদ্যই আখ্যান ভাগৰ মূল সাৰথি, কিন্তু *চম্পূত* আখ্যানসমূহ গদ্য আৰু পদ্যত বর্ণনা কৰা থাকে। *চম্পূ* ৰচনাৰ জৰিয়তে কবিয়ে কাব্যৰ বিষয়বস্তুৰ উপস্থাপনাত সহজে আগুৰাই যাব পাৰে। প্রকৃততে দশম (১০ম) শতিকাত *চম্পূকাব্যৰ* ৰচনা বিস্তৃতভাৱে হো�ৱা দেখা যায়।

বিশ্বনাথ ঃ সাহিত্য দর্পণ নামৰ অলংকাৰ শাস্ত্রৰ ৰচক। সেয়ে তেওঁক আলংকাৰিক বুলি কোৱা হয়।

৬.৩.১ *চম্পূকাব্যৰ* উৎস

দুই প্রকাৰৰ লক্ষণৰ পিছত এতিয়া আপুনি *চম্পূকাব্যৰ* উৎস সম্পর্কে জানিব পাৰিব। বৈদিক সাহিত্যত অর্থাৎ *যজুর্বেদ* আৰু *অথর্ববেদ* সংহিতাত পোনতে গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্রণ চকুত পৰে। *ব্রাহ্মণ* সাহিত্যতো এনে সংমিশ্রণ দেখা যায়। তথাপি পৌৰাণিক গল্প আৰু আখ্যানসমূহেই *চম্পূকাব্যৰ* মূল উৎস। মহাভাৰতৰ কাহিনীতো গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্রণ দেখা যায়। একেদৰে *পঞ্চতন্ত্র, হিতোপদেশ* আদিত *চম্পূকাব্যৰ* প্রভাৱ দেখা যায়।

৬.৩.২ *চম্পূকাব্যৰ* বৈশিষ্ট্য

১) *চম্পূকাব্য* গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্রণত ৰচিত হয়।

২) *চম্পূকাব্যৰ* বিষয়বস্তুক অংক, উচ্ছ্বাস আদিত বিভক্ত কৰা হয়।

৩) *চম্পূকাব্যত* বার্তালাপ নাথাকে (উক্তিপ্রত্যুক্তিৰহিতম *চম্পূকাব্যম্*)

৪) *চম্পূকাব্যত* বিষ্কম্ভ নাথাকে (বিষ্কম্ভশূন্য)

এই বৈশিষ্ট্যসমূহ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে যদিও গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্রণকেই *চম্পূকাব্য* বুলি কোৱা হয়, (গদ্যপদ্যময়তা) তথাপিও *চম্পূকাব্যৰ* এই লক্ষণ অতিব্যাপ্তিৰ পৰা মুক্ত নহয়। কাৰণ *ব্রাহ্মণ* সাহিত্যত আমি কেতিয়াবা গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্রণ দেখা পাওঁ। যেনে— *ঐতৰেয় ব্রাহ্মণৰ* হৰিশ্চন্দ্রোপাখ্যান। (অধ্যায় ৩৩)

আকৌ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ২৪৫খন *চম্পূকাব্যৰ* ভিতৰত মাত্র *নলচম্পূ* আৰু *গংগাবতৰণচম্পূ* কাব্যহে অংকত বিভক্ত। ঠিক তেনেদৰে আমি দেখা পাওঁ যে ভোজৰ চম্পূৰামায়ণ কাণ্ডতহে বিভক্ত, উচ্ছ্বাসত নহয়। সোমদেবৰ *যশস্তিলকচম্পূ* আশ্বাস আৰু অচ্যুত শর্মাৰ *ভাগীৰথীচম্পূ* মনোৰথত বিভক্ত। যদিও *চম্পূকাব্যক* উক্তি প্রত্যুক্তিৰহিত বুলি কোৱা হয় তথাপিও আমি দেখা পাওঁ যে বিখ্যাত বিশ্বগুণাদর্শ *চম্পূকাব্যত* কৃষ্ণ আৰু বিশ্বাবসুৰ উক্তি প্রত্যুক্তিৰ উল্লেখ আছে। যিহেতু *চম্পূকাব্য* শ্রব্যকাব্যৰ অন্তর্গত গতিকে ইয়াত দৃশ্যকাব্যৰ নিচিনা কোনো সূত্রধাৰৰ প্রয়োজন নাই।

৬.৩.৩ বিভিন্ন *চম্পূকাব্যৰ* উল্লেখ

চম্পূকাব্যৰ লক্ষণ, বৈশিষ্ট্য আৰু উৎসৰ পিছত এতিয়া আপুনি বিভিন্ন *চম্পূকাব্যৰ* বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যৰ উল্লেখযোগ্য *চম্পূকাব্যসমূহৰ* ভিতৰত ত্রিবিক্রমভট্ট বিৰচিত *নলচম্পূৰ* নাম প্রথমে ল'ব পাৰি। এই *চম্পূকাব্যখন* সাতটা অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াত অধ্যায়সমূহক "উচ্ছ্বাস" বুলি কোৱা হয়। ইয়াত নিষাদৰাজ্যৰ ৰজা নল আৰু বিদর্ভৰাজকন্যা দময়ন্তীৰ প্রেম কাহিনী অতি মনোৰমভাৱে বর্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ কাহিনীভাগ *মহাভাৰতৰ* বনপর্বত বর্ণিত নলোপাখ্যানক উপজীব্য কৰি ৰচিত হৈছে।

নলচম্পূৰ ৰচক ত্রিবিক্রমভট্ট আছিল শাণ্ডিল্য গোত্রীয় দেৱাদিত্য অথবা নেমাদিত্যৰ পুত্র। তেওঁ আছিল ৰাষ্ট্রকূট বংশীয় দ্বিতীয় কৃষ্ণৰ নাতি আৰু ৩য় ইন্দ্রৰ ৰাজসভাৰ কবি। ত্রিবিক্রমভট্টই *নলচম্পূ* ৰচনা কৰা সম্পর্কত এক জনশ্রুতি আছে। সেই জনশ্রুতিমতে এবাৰ পিতৃ দেৱাদিত্যই অন্য কোনো কার্যত ব্যস্ত থকা সময়তে কোনো এজন বিদ্বেষভাৱাপন্ন পণ্ডিতে ৰাজসভালৈ আহি দেবাদিত্যৰ প্রতিস্পর্ধী হৈ থিয় দিলে। তেতিয়া ৰজাই দেবাদিত্যৰ পুতেক ত্রিবিক্রমকে পিতৃৰ হৈ নিজৰ পাণ্ডিত্য প্রকাশ কৰিবলৈ আহ্বান জনালে। ত্রিবিক্রমভট্টই সৰস্বতীৰ পৰা ৰৰদান পাই ৰাজসভালৈ

আহিল আৰু প্ৰতিদ্বন্দ্বী পণ্ডিতক পৰাস্ত কৰিলে। সেই কথাত ৰজাই ত্ৰিবিক্ৰমভট্টক যথেষ্ট আদৰ-সাদৰ কৰিলে। ইয়াৰ পিছতে তেওঁ *নলচম্পূ* ৰচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে আৰু সপ্তম উচ্ছ্বাসলৈকে লিখিলে। কিন্তু সপ্তম উচ্ছ্বাস সমাপ্ত হোৱাৰ দিনা তেওঁ পিতৃৰ ঘৰলৈ উভতি আহিল আৰু লগে লগে তেওঁৰ কাব্যও অসম্পূৰ্ণ হৈ ৰ'ল।

জৈন আচাৰ্য সোমদেৱসূৰীয়ে জৈন নীতি আৰু ধৰ্মীয় মতবাদ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ *যশস্তিলকচম্পূ* ৰচনা কৰিছিল। এই *চম্পূকাব্যখন* অবন্তী ৰাজ্যৰ ৰজা যশোধৰৰ জীৱন-কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত। ইয়াত বৰ্ণিত বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে আপুনি জানেনে? ইয়াত বৰ্ণিত আছে ৰজা যশোধৰৰ ৰাজধানী উজ্জয়িনী, ৰাণীসকলৰ বিশ্বাসঘাতকতা আৰু ষড়যন্ত্ৰ, ৰজাৰ জৈন ধৰ্মগ্ৰহণ, হত্যা আৰু পুনৰ্জন্ম আদি ঘটনা। এই *চম্পূকাব্যখন* সাতটা অধ্যায়ত বিভক্ত আৰু অধ্যায়সমূহক "আশ্বাস" বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ শেষৰ তিনিটা আশ্বাসত জৈনধৰ্মৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। পণ্ডিত-প্ৰৱৰ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈয়ে এই *চম্পূকাব্যক* আলম কৰি তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ *Yas'astilaka and Indian Culture* ৰচনা কৰি থৈ গৈছে। *চম্পূকাব্যৰ* জগতখনত সোমদেৱসূৰীৰ যশস্তিলক *চম্পূখনে* এক বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। গ্ৰন্থখন নীতিকথাৰ ভাণ্ডাৰস্বৰূপ। ইয়াৰ চতুৰ্থ আশ্বাসত কবিয়ে বিখ্যাত গদ্যকাৰ বাণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ পৰা এইটোও বুজা যায় যে সোমদেৱসূৰী বাণৰ পৰৱৰ্তী কালৰ কবি। বাণ হৈছে *কাদম্বৰী কথাকাব্য* আৰু হৰ্ষচৰিত আখ্যায়িকাৰ ৰচক। সোমদেৱসূৰীৰ যশস্তিলক গ্ৰন্থখন অধ্যয়ন কৰিলে দেখা যায় যে তেওঁ বাণৰ ৰচনাৰ দ্বাৰা যথেষ্ট অনুপ্ৰাণিত হৈছিল। *যশস্তিলক চম্পূকাব্যখন* সম্বন্ধে বিশ্ববিখ্যাত সংস্কৃতজ্ঞ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈয়ে এইদৰে উল্লেখ কৰিছে ঃ "A part from its special characteristics as a prose narrative, *Yas'astilaka* combines features which bring it into relation with diverse branches of Sanskrit literature. It is not only a Jaina romance in prose and verse but a learned compendium of jaina and non-jaina philosophical and religious doctrines, a manual of state-craft and a great repository of kavya poetry, ancient tales, citations and references, and numerous rare words of lexical interest, Somadeva's *Yas'astilaka* is a work of massive scholarship enlivened by occasional flashes of literary genius and poetic feeling."

আন এখন উল্লেখযোগ্য *চম্পূকাব্য* হ'ল *ৰামায়ণচম্পূ*। পৰমাৰ ৰাজবংশীয় ধাৰাপতি ভোজৰ দ্বাৰা এই কাব্যখন ৰচিত। ভোজে *ৰামায়ণকথাৰ* আধাৰত *ৰামায়ণচম্পূ* ৰচনা কৰিছে। এইখন এখন অতি জনপ্ৰিয় *চম্পূকাব্য*। ৰজা ভোজে *ৰামায়ণচম্পূৰ* কিষ্কিন্ধাকাণ্ডলৈকেহে ৰচনা কৰে, যুদ্ধকাণ্ডখিনি পৰৱৰ্তীকালত লক্ষ্মণ নামৰ কবিয়ে ৰচনা কৰে। *ৰামায়ণচম্পূত* কবিয়ে নিজৰ কাব্য-কৌশলৰ প্ৰকাশ কৰিছে। এই

*চম্পূকাব্য*খনত প্রায় সকলো প্রকাৰ ছন্দৰ প্রয়োগ দেখা যায়। আকৌ গদ্যকাব্যৰ নিচিনা কাব্যখনৰ ভাষা দীর্ঘ সমাসবহুল। কিন্তু পদ্যসমূহ সৰল তথা বর্ণনাৰীতি সুন্দৰ।

কবি অনন্তভট্টৰ দ্বাৰা ৰচিত আন এখন উল্লেখযোগ্য চম্পূ হ'ল *ভাৰতচম্পূ*। এই *চম্পূকাব্য*খন *মহাভাৰত*ৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচিত হৈছে। কোৱা হয় অনন্তভট্ট অভিনৱ কালিদাস নামৰ কবিজনাৰ সমসাময়িক আছিল। *ভাৰতচম্পূত* বিভিন্ন শব্দৰ সমাহাৰ দেখা যায়। ইয়াৰ উপৰি কাব্যখনত অনেক অলংকাৰ আৰু ছন্দৰো প্রয়োগ হৈছে।

ভাগৱতচম্পূ নামৰ এখন *চম্পূকাব্য* অভিনৱ কালিদাসে ৰচনা কৰে। এই *চম্পূকাব্য*খন ছয়টা উচ্ছ্বাসত বিভক্ত।

পঞ্চ কল্যানচম্পূ কাব্যখন চিদাম্বৰ নামৰ কবি এজনে ৰচনা কৰে। কাব্যখনত কবিয়ে ভগৱান ৰাম, কৃষ্ণ, বিষ্ণু, শিৱ আদি ভগৱানৰ বিবাহৰ আখ্যানবোৰ সুন্দৰকৈ বর্ণনা কৰিছে।

*নীলকণ্ঠ-বিজয় চম্পূকাব্য*খন নীলকণ্ঠ দীক্ষিতে ১৬৩৭ খ্রীষ্টাব্দত ৰচনা কৰে। এই *চম্পূকাব্য*খন পাঁচটা (৫) অধ্যায়ত বিভক্ত তথা *চম্পূকাব্য*খনত সমুদ্রমন্থনত উঠি অহা হলাহল পান কৰি মহাদেৱে অন্য দেৱতাবোৰক ৰক্ষা কৰি নিজে 'নীলকণ্ঠ' নাম পোৱা ঘটনা বর্ণনা কৰা হৈছে। কাব্যখনত কবিৰ আবেগিক অনুভূতি তথা কল্পনাসূলভ গুণৰ সুন্দৰ উপস্থাপন ঘটিছে। ছন্দ আৰু অলংকাৰ প্রয়োগৰ ক্ষেত্রতো কবিয়ে নিজৰ পাণ্ডিত্য দেখুৱাইছে। একেদৰে দীর্ঘ সমাসবদ্ধ পদৰ ব্যৱহাৰো এই *চম্পূকাব্য*খনত বিদ্যমান।

বিশ্বগুণাদর্শচম্পূ কাব্যখনৰ ৰচক হ'ল বেংকটাচার্য বা বেঙ্কটাধ্বৰী। বেংকটাচার্যৰ সাহিত্যকর্ম নীলকণ্ঠৰ সমসাময়িক আছিল। এই কাব্যখন সপ্তদশ খ্রীষ্টাব্দৰ শেষৰফালে ৰচিত হৈছিল। এই *চম্পূকাব্য*খনত কোনো প্রকাৰৰ নিয়মীয়া কথাবস্তু বর্ণিত হোৱা নাই। কাব্যখনত কবিয়ে মানব জীৱনৰ সমালোচনা দাঙি ধৰিছে। গ্রন্থখনত দুজন গন্ধর্ব্বৰ কথা বর্ণিত হৈছে। গন্ধর্ব্ব দুজনে পৃথিৱীৰ ওপৰেৰে আকাশমার্গেৰে বিচৰণ কৰি থাকোতে তেওঁলোকৰ মনত বিভিন্ন গুৰুত্বপূর্ণ তীর্থস্থান, অনুষ্ঠান, বিদ্যাৰ বিভিন্ন শাখা-প্রশাখা আৰু গুণ আদিৰ বিষয়ে যিবোৰ ভাৱৰ উদয় হৈছিল তাকে কাব্যখনত প্রকাশ কৰিছে কবিয়ে। তেওঁলোকৰ এজনে সেইবোৰৰ নিন্দা কৰি ক'লে আৰু আনজনে আকৌ সেইবোৰৰ সুন্দৰ দিশটোৰ ওপৰতহে মতামত দিলে। এনেদৰে কাব্যখনৰ মাধ্যমেৰে কবিজনাই তীর্থস্থান আদিৰ ভাল আৰু বেয়া দুয়োটি দিশ কথোপকথনৰ মাজেৰে উপস্থাপন কৰিছে। ৰচনাশৈলী, ৰীতি, ছন্দ আদি সর্বদিশৰ পৰা এইখন *চম্পূকাব্য*ক এখন উত্তম কাব্য বুলি গণ্য কৰিব পাৰি।

উপৰোক্ত *চম্পূকাব্য*সমূহৰ বাহিৰেও আৰু অনেক *চম্পূকাব্য* সংস্কৃত সাহিত্যত আছে। যেনে— শেষকৃষ্ণৰ দ্বাৰা ৰচিত *পাৰিজাত হৰণচম্পূ*, মিত্রমিশ্রৰ দ্বাৰা ৰচিত *আনন্দকাণ্ডচম্পূ*, কেশৱভট্টৰ *নৃসিংহচম্পূ*, ইত্যাদি।

গতিকে আপুনি এই অংশটিৰ অধ্যয়নৰ পৰা সংস্কৃত সাহিত্যৰ বহুকেইখন উল্লেখযোগ্য *চম্পূকাব্য*ৰ বিষয়ে থূলমূল আভাস লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল।

জানি থোৱা ভাল

গদ্যকাৰ দণ্ডীয়ে সপ্তম-অষ্টম খ্ৰীষ্টাব্দত চম্পূৰ সংজ্ঞা ৰচনা কৰিলেও তেতিয়া ৰচনা কৰা চম্পূৰ কোনো নিদৰ্শন উপলব্ধ হোৱা নাই।

নলচম্পূৰ ৰচক ত্ৰিবিক্ৰমভট্ট শাণ্ডিল্যগোত্ৰীয় শ্ৰীধৰৰ পৌত্ৰ আছিল। ত্ৰিবিক্ৰমভট্টই তেওঁৰ কাব্যত গদ্যকবি বাণভট্টৰ উল্লেখ কৰিছে আৰু ভোজে সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণত ত্ৰিবিক্ৰমভট্টৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।

জৈন নীতি-ধৰ্মৰ ওপৰত সোমসূৰীৰ বাহিৰেও হৰিশ্চন্দ্ৰ নামৰ আন এজন কবিয়ে *জীৱন্ধৰ চম্পূ* ৰচনা কৰিছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ যশস্তিলকচম্পূৰ ওপৰত এটি টোকা লিখক।
(১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

৬.৪ গীতিকাব্য

চম্পূকাব্যৰ পিছত এতিয়া আপুনি *গীতিকাব্যৰ* বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰম ৰমণীয় অংগস্বৰূপ হৈছে *গীতিকাব্য*সমূহ। ইংৰাজীত এই শ্ৰেণীৰ কাব্যক *lyric poem* বুলি জনা যায়। অতিশয় আৱেগিক, অনুভূতিপূৰ্ণ আৰু সংবেদনশীল ভাৱযুক্ত অথচ মাধুৰ্য্যময় কবিতাক *গীতিকাব্য* আখ্যা দিয়া হয়। অৰ্থাৎ অতীৱ উৎকণ্ঠাপূৰ্ণ ভাৱানুভূতিৰে বিৰচিত কাব্যকে *গীতিকাব্য* বোলা হয়। সংস্কৃত সাহিত্যত এই শ্ৰেণীৰ মনোমোহা কাব্যক লঘু বা খণ্ডকাব্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। শৃংগাৰ, বৈৰাগ্য, ৰমণীৰ সৌন্দৰ্য তথা প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰাজিৰ বহুল বৰ্ণনা *গীতিকাব্যত* দেখা যায়।

সেয়েহে পাঠকে এই শ্ৰেণীৰ কাব্য অধ্যয়ন কৰি নিজেই আনন্দত আত্মহাৰা হ'ব পাৰে। ভৰ্তৃহৰি আৰু অমৰুৰ শতক কাব্যসমূহেই হৈছে মুক্তককাব্যৰ উত্তম উদাহৰণ। প্ৰবন্ধাত্মক *গীতিকাব্যৰ* ভিতৰত মহাকবি কালিদাস ৰচিত মেঘদূত তথা ইয়াৰ অনুকৰণত ৰচিত *সন্দেহ কাব্য* বা *দূতকাব্য*সমূহেই উৎকৃষ্ট উদাহৰণ। *গীতিকাব্য*সমূহত বাহ্যিক তথা অন্তঃপ্ৰকৃতিৰ বৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ এটি উল্লেখযোগ্য গীতিকাব্য হ'ল মহাকবি কালিদাসৰ *মেঘদূত কাব্য*।

৬.৪.১ *গীতিকাব্যৰ* উৎস

আপুনি *ঋগ্বেদৰ* কথা জানে। এই *ঋগ্বেদৰ* পাততে থকা উষাসূক্তত *গীতিকাব্যৰ* প্ৰথম চানেকি দেখা যায় বুলি পণ্ডিতসকলৰ ধাৰণা। আনকি ইতিহাস পুৰাণৰ যুগতো *ৰামায়ণ মহাভাৰত* তথা অনেক *পুৰাণৰ* অংশ বিশেষত *গীতিধৰ্মী* কাব্যৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। অৱশ্যে কালিদাসৰ যুগৰপৰা এই *গীতিকাব্যৰ* স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব দেখা পোৱা যায়।

মহাকবিজনৰ *মেঘদূত* আৰু *ঋতুসংহাৰ*কে এই শ্ৰেণীৰ কাব্যৰ প্ৰথম নিদৰ্শন বোলা হয়।

৬.৪.২ *গীতিকাব্যৰ* ভাগসমূহ

গীতিকাব্যৰ সংজ্ঞা জনাৰ পিছত আপুনি এতিয়া ইয়াৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব। *গীতিকাব্যক* প্ৰধানকৈ দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। ১। ভক্তি-মূলক *গীতিকাব্য* বা স্তোত্ৰকাব্য আৰু ২। শৃংগাৰ প্ৰধান *গীতিকাব্য* বা সন্দেশকাব্য।

যিবিলাক *গীতিকাব্যত* আধ্যাত্মিক ভাবনাৰ প্ৰাধান্য বেছি, সেইবিলাক ভক্তিকাব্যৰ অন্তৰ্গত তথা যিবিলাক *গীতিকাব্যত* শৃংগাৰ ভাবৰ প্ৰাধান্য বেছি, সেইবিলাক শৃংগাৰ বা সন্দেশ কাব্যৰ অন্তৰ্গত। সংস্কৃত কাব্যত শৃংগাৰপ্ৰধান *গীতিকাব্য* কেবা প্ৰকাৰৰ। তাৰ ভিতৰত *দূতকাব্য*সমূহেই প্ৰধান। এই *দূতকাব্য*বোৰত প্ৰেমিক নাইবা প্ৰেমিকাই কোনোবা দূতৰ জৰিয়তে নিজৰ প্ৰণয় বাৰ্তা প্ৰেৰণ কৰে। মহাকবি কালিদাসৰ *মেঘদূত* খণ্ডকাব্যখন আৰু *ঋতুসংহাৰ* কাব্যখন শৃংগাৰ প্ৰধান *গীতিকাব্য* আৰু জয়দেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত বিখ্যাত *গীতগোবিন্দ* পুথিখন ভক্তিমূলক *গীতিকাব্যৰ* অন্তৰ্গত।

জানি থোৱা ভাল

মহাকবি কালিদাসে যথাসম্ভৱ *ঋতুসংহাৰেৰে* নিজৰ কবি জীৱনৰ পাতনি মেলিছিল। তেওঁৰ *মেঘদূত* কাব্যখন ইংৰাজী, জাৰ্মান, তিব্বতী তথা চীন আদি বহু ভাষালৈ অনূদিত হৈছে। *মেঘদূতৰ* প্ৰাচীনতম অনুবাদ ত্ৰয়োদশ শতিকাত তিব্বতী ভাষাত পোৱা যায়। এই অনুবাদৰ অবলম্বনত জাৰ্মান পণ্ডিত এজনে মেঘদূত কাব্যখন জাৰ্মান ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। *মেঘদূত* খণ্ডকাব্যখনৰ ১৫৫টা শ্লোক *মন্দাক্ৰান্তা* ছন্দত ৰচিত। বৌদ্ধ-স্তোত্ৰ আৰু জৈন স্তোত্ৰ এই দুখন স্তোত্ৰ কাব্যও ভক্তিমূলক *গীতিকাব্যৰ* অন্তৰ্গত। দুয়োখন কাব্য ক্ৰমে বৌদ্ধ ধৰ্ম আৰু জৈনধৰ্ম প্ৰচাৰৰ আৰু প্ৰসাৰৰ বাবে ৰচিত হৈছিল।

৬.৪.৩ বিভিন্ন *গীতিকাব্যৰ* উল্লেখ

এতিয়া আপুনি বিভিন্ন *গীতিকাব্যৰ* বিষয়ে জানিব পাৰিব। মহাকবি কালিদাসৰ দ্বাৰা ৰচিত *ঋতুসংহাৰ* শৃংগাৰ প্ৰধান *গীতিকাব্যৰ* অন্তৰ্গত। এই খণ্ডকাব্যখনত ভাৰতবৰ্ষত সততে দেখা পোৱা ছয় ঋতুৰ বৰ্ণনা ক্ৰমশঃ কবিজনে তুলি ধৰিছে। *ঋতুসংহাৰ* নামটোৱে ঋতুসমূহৰ সমাহাৰ বা সমষ্টিক বুজায়। ইয়াত কবিজনে ক্ৰমে গ্ৰীষ্ম, বৰ্ষা, শৰৎ, হেমন্ত, শীত আৰু বসন্ত এই ছয়ঋতুৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা ১১৪ টা শ্লোকত প্ৰকাশ কৰিছে। ছয় ঋতু বৰ্ণনা কৰাৰ লগতে প্ৰত্যেক ঋতুৰ আগমনত বাহ্যিক জগত তথা মানৰ হৃদয়ত যি পৰিবৰ্তন দেখা যায় আৰু প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ অন্তৰত যি অপূৰ্ব ভাৱৰ সৃষ্টি হয়, সেইবোৰেই এই কাব্যৰ বৰ্ণনাৰ বিষয়।

এই কাব্যখন বসন্ত ঋতুৰ বর্ণনাৰে সমাপ্ত হৈছে। কালিদাসে ঋতুসমূহৰ বর্ণনা কৰোতে বাল্মীকিৰ *ৰামায়ণৰ* বর্ণনা সমুখত ৰখা যেন বোধ হয়। ভাৰতৰ কবিসম্ৰাট কালিদাসৰ দ্বাৰা মন্দাক্রান্তা ছন্দত বিৰচিত *মেঘদূত গীতিকাব্যৰ* আদি গ্রন্থ। এই কাব্যখন দুটা ভাগত বিভক্ত— পূর্বমেঘ আৰু উত্তৰমেঘ। বাল্মিকী ৰামায়ণত ৰামৰ সীতা বিৰহৰ যি ছাঁ, তাৰ অনুপ্রেৰণাতে কালিদাসে *মেঘদূত*ৰচনা কৰিছে যেন বোধ হয়। ইয়াৰ কাহিনীভাগ বৰ মর্মস্পর্শী বিষয়বস্তুৰ উপজীব্য কৰি ৰচনা কৰা হৈছে। প্রভু কুবেৰৰ আদেশ পালনত ব্যর্থ হৈ ৰামগিৰিনিবাসী যক্ষই আকাশত বাৰিষাৰ মেঘ দেখা দিয়াৰ লগে লগে অদম্য বাসনাত ব্যাকুল হৈ জড়চেতনৰ কথা পাহৰি মেঘখণ্ডক প্রিয়তমাৰ ওচৰলৈ বাতৰি নিবলৈ অনুৰোধ কৰিছে। কাব্যখনৰ পূর্বমেঘত বাহ্য প্রকৃতিৰ মনোৰম চিত্রাঙ্কন আৰু উত্তৰমেঘত অন্তঃপ্রকৃতিৰ বর্ণনা দেখা যায়। মেঘদূত কাব্যত নর্মদা নদী, বিদিশা নগৰী, বেত্রবতী নদী, অবন্তী ৰাজ্যৰ ৰাজধানী, উজ্জয়িনী আদিৰ বর্ণনা পোৱা যায়। উত্তৰ মেঘত অলকাপুৰীৰ বর্ণনাও আছে। খণ্ডকাব্যৰ আদ্য সৃষ্টিৰূপে এই কাব্যখন পিছলৈ *দূতকাব্য* নামৰ *গীতিকাব্য* সৃষ্টিৰ প্রেৰণাৰ স্থল হয়গৈ। *দূতকাব্যৰ* ভিতৰত নেমিদূত, পৱনদূত, হংসদূত আদি উল্লেখযোগ্য। আকৌ অমৰুৰ *অমৰুশতক*, বিল্হনৰ *চৌৰপঞ্চাশিকা* গোবর্ধনৰ *আর্যাসপ্তশতী* আদি *গীতিকাব্যৰ* অন্তর্ভুক্ত।

পার্শ্বাভ্যুদয় নামৰ *গীতিকাব্যখন* জৈন কবি জিনাসনে জৈন ভগবান্ পার্শ্বনাথৰ জীৱন-চৰিতৰ ওপৰত ৰচনা কৰে। এই কাব্যখন চাৰিটা সর্গত ৰচিত। কাব্যখনত থকা ৩৬৪টা শ্লোকৰ ভিতৰত প্রায় ১২০টা শ্লোক *মেঘদূত* কাব্যত পোৱা যায়।

ঘটকর্পৰ নামৰ *গীতিকাব্যখন* মেঘদূতৰ অনুপ্রেৰণাতে ৰচিত হৈছে। এই কাব্যখন মাত্র বাইশটা শ্লোকত ৰচিত। পৰম্পৰা মতে বিক্রমাদিত্য ৰজাৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত এজনে মেঘদূত কাব্যৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত হৈ এই কাব্যখন ৰচনা কৰিছিল।

কাব্যখনৰ কোনো কোনো পাণ্ডুলিপিত ৰচক হিচাপে মহাকবি কালিদাসৰ নামো পোৱা গৈছে। কাব্যশাস্ত্রৰ প্রসিদ্ধ আচার্য অভিনৱগুপ্তই এই *ঘটকর্পৰ গীতিকাব্যৰ* ওপৰত এটা টীকাও লিখে। মূলত বর্ষা ঋতুৰ আগমনত কোনো বিৰহী ৰমণীয়ে দূৰত থকা নিজৰ প্রেমিকলৈ মেঘৰ জৰিয়তে পঠোৱা এক বার্তাৰ আলম লৈ এই কাব্যখন ৰচনা কৰা হৈছে। সেই ফালৰ পৰা এই কাব্যখনক সম্পূর্ণভাৱে *মেঘদূতৰ* এক ক্ষুদ্র অনুকৰণ বুলি ক'ব পৰা যায়। *ঘটকর্পৰ* আৰু কালিদাসৰ ৰচনাই পৰৱর্তীকালৰ সংস্কৃত কাব্য-সাহিত্যত যথেষ্ট প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰে।

নেমিদূত কাব্যখন সপ্তদশ শতিকাত বিক্রম নামৰ এখন কবিয়ে ৰচনা কৰে। কাব্যখন কবিয়ে স্বামী নেমিনাথৰ জীৱনীৰ ওপৰত ৰচনা কৰে। ইয়াত *মেঘদূতৰ* ১২৫টা শ্লোক উদ্ধৃত হৈছে।

পৱনদূত নামৰ *গীতিকাব্যখন* ত্রয়োদশ খ্রীষ্টাব্দত ধোয়ীয়ে ৰচনা কৰে। এই *গীতিকাব্যখনো মেঘদূতক* আলম কৰি ৰচিত হৈছে। *পৱনদূত* কাব্যখনত ৰজা লক্ষ্মণসেন

আৰু মলয় পর্বতৰ গন্ধর্বকন্যা কুৱলয়ৱতীৰ কাহিনী বর্ণিত হৈছে। ৰজা লক্ষ্মণসেনে দক্ষিণফালে দিগ্বিজয় কৰিবলৈ যোৱাত কুৱলয়ৱতীৰ প্রণয়পাশত আৱদ্ধ হয় আৰু দক্ষিণ-পূব বতাহক দূতৰূপে পঠায়। এইবোৰেই কাব্যখনৰ বর্ণনাৰ বিষয়বস্তু। ত্রয়োদশ খ্রীষ্টাব্দতে আব্দুল ৰহমান নামৰ এজন মুছলমান কবিয়ে *সন্দেশৰাসক* নামৰ এখন সুন্দৰ *দূতকাব্য* ৰচনা কৰে। ইয়াৰ পিছৰ পর্যায়ত পঞ্চদশ খ্রীষ্টাব্দতে বিষ্ণুদাস নামৰ এজন কবিয়ে *মনোদূত*, ষোড়শ খ্রীষ্টাব্দতে মাধৱ কবীন্দ্র ভট্টাচার্যই *উদ্ধৱদূত* আৰু সপ্তদশ খ্রীষ্টাব্দত গৌড়ীয় সম্প্রদায়ৰ কবি ৰূপগোস্বামীয়ে 'উদ্ধৱসন্দেশ' নামৰ কাব্যখন ৰচনা কৰে। *হংসদূত* নামৰ এখন দূতকাব্য ৰূপগোস্বামী নামৰ আন এজন কবিয়ে ৰচনা কৰে। ইয়াৰ উপৰিও *চাতকদূত*, *কোকিলদূত* আদি অনেক *দূতকাব্য* সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত হৈছে।

প্রাচীন কালৰ পৰা প্রাকৃত ভাষাত গীতি-কাব্য ৰচিত হৈছে। সাতবাহন বংশীয় ৰজা হালে *গাথাসপ্তশতী*ত যিবোৰ গাথা সংকলিত কৰিছে, সেইবোৰ শৃংগাৰ ৰসেৰে পৰিপূর্ণ। এই কাব্যখন প্রথম খ্রীষ্টাব্দত প্রাকৃত ভাষাত ৰচিত হয়। গ্রাম্য জীৱনৰ সহজ সৰলতাৰ লগত এই গাথাবোৰৰ ওতঃপ্রোত সম্বন্ধ দেখা যায়। কবিয়ে ইয়াত মানৱ জীৱনৰ বিবিধ অৱস্থাৰ সজীৱ চিত্রণো দাঙি ধৰিছে।

ইয়াৰ পিছত হালৰ গাথা সপ্তশতীৰ আর্হিত গোবর্ধনে সংস্কৃতত আর্যাসপ্তশতী ৰচনা কৰে। তেওঁ আছিল বংগৰ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ সভাকবি তথা কবি জয়দেৱৰ সমকালীন।

অমৰুশতক নামৰ *গীতিকাব্য*খন কবি অমৰুৱে ৰচনা কৰিছিল। অমৰু নৱম খ্রীষ্টাব্দৰ পূর্বৰ কবি বুলি জনা যায়। অমৰুশতক কাব্যখন এশ শ্লোকৰ সমষ্টি। কাব্যখনৰ পদ্যসমূহ অতি মনোগ্রাহী। বিভিন্ন ছন্দৰ লগতে দীঘল দীঘল সমাসৰো সুন্দৰ সমাবেশ এই কাব্যখনত দেখা যায়। এই গীতি কাব্যখন শৃংগাৰ ৰসৰ সুন্দৰ নির্দশন। প্রবাদমতে ভগৱান আদি শংকৰাচার্যই মণ্ডনমিশ্রৰ পত্নী ভাৰতীৰ আগত ৰতিশাস্ত্র বিষয়ক প্রশ্নৰ যথাযথ উত্তৰ দিয়াত অসমর্থ হোৱাত অমৰু নামৰ এজন ৰজাৰ দেহত থাকি অন্তঃপুৰত ৰাণীৰ সৈতে বহুদিন বসবাস কৰি ৰতি সম্বন্ধে যথেষ্ট জ্ঞান লাভ কৰে আৰু সেই ৰতি সম্বন্ধীয় অভিজ্ঞতাৰে *অমৰুশতক গীতিকাব্য*খন ৰচনা কৰে। কাব্যখনত ভাষাৰ লালিত্য, প্রেমৰ গভীৰত্ব আদি সুন্দৰভাৱে প্রকাশ ঘটিছে।

চৌৰপঞ্চাশিকা নামৰ *গীতিকাব্য*খন একাদশ শতিকাত কাশ্মীৰি কবি বিল্হনে ৰচনা কৰে। এই *গীতিকাব্য*খনত পঞ্চাশটা শ্লোক আছে। প্রতিটো শ্লোকত কবিয়ে প্রেমিক-প্রেমিকাৰ প্রণয়ৰ মধুৰ বর্ণনা দাঙি ধৰিছে। বর্ণনা মতে কবি বিল্হন গুজৰাটৰ ৰজা বীৰ সিংহৰ কন্যাৰ গৃহ শিক্ষকৰূপে নিযুক্ত হৈছিল। সময়ত বিল্হন আৰু ৰাজ কন্যাৰ মাজত গভীৰ প্রেম গঢ়ি উঠে। সেই কথা ৰজাৰ কাণত পৰিলত ৰজাই খণ্ডত অগ্নিশর্মা হৈ বিল্হনক মৃত্যুদণ্ডৰ আদেশ দিয়ে। এদিনাখন বিল্হনক মৃত্যুদণ্ডৰ বাবে বধ্যভূমিলৈ লৈ যোৱা হ'ল। সেই সময়ত বিল্হনে যাত্রাপথত প্রেমিকাক উদ্দেশ্য কৰি মুখে মুখে পঞ্চাশটা

শ্লোক ৰচনা কৰি শেষৰ শ্লোকটো গাই থাকোতে ঘাতকে ৰজাৰ ওচৰলৈ গৈ সকলো কথা বিৱৰি কোৱাত ৰজাই বিল্হনক ক্ষমা কৰি বিধিমতে নিজ কন্যাক দান কৰে।

*গীতিকাব্য*ৰ অন্তর্গত স্তোত্র কাব্য বা ভক্তি কাব্যসমূহ ভক্তি-ভাৱসম্পন্ন আৰু সেইকাৰণে সমাজত অতি জনপ্রিয়। শৃংগাৰ ৰসাত্মক *গীতিকাব্য*ৰ লগে লগে এই ভক্তিমূলক *গীতিকাব্য*সমূহক সংস্কৃত কবিসকলে ধর্মীয় আৰু দার্শনিক অনুভূতিসম্পন্ন শ্রোতাসকলক উদ্দেশ্যি সৃষ্টি কৰিছিল। নিজৰ উপাস্য দেৱ-দেৱীৰ প্রতি কবিৰ হৃদয়ত উদ্ভাসিত হোৱা সংবেদনশীল ভাবৰ অনুভূতি এনেবোৰ কাব্যৰ যোগেদি প্রকাশিত হৈছে। এই ভক্তিগীতসমূহত কেতিয়াবা উপাস্য দেৱ-দেৱীৰ শাৰীৰিক সৌন্দর্যৰ প্রশংসাও কৰা হয়।

স্তোত্রকাব্য বা ভক্তি কাব্যসমূহৰ ভিতৰত কালিদাসৰ *শ্যামলা দণ্ডক* কাব্য অতি প্রাচীন। এই কাব্যখনৰ ৰচক কালিদাস বুলি কোৱা হয় যদিও, ই সম্পূর্ণ সত্য বুলি প্রমাণিত হোৱা নাই। কাব্যখনত দেৱী সৰস্বতীৰ স্তুতি বর্ণনা কৰা হৈছে।

গদ্যকবি বাণে সপ্তম শতিকাত *চণ্ডীশতক* নামে এখনি ভক্তিমূলক গীতিকাব্য ৰচনা কৰিছিল। কাব্যখনত এশ দুটা শ্লোক আছে। *মার্কণ্ডেয় পুৰাণত* বর্ণিত দেৱী মাহাত্ম্য এই কাব্যখনৰ উৎস। এইখন কাব্যত দেৱী চণ্ডীৰ স্তুতি অর্চনা কৰা হৈছে। কাব্যখনত দীঘল দীঘল সমাস আৰু বিভিন্ন অলংকাৰৰ সমাহাৰ দেখা যায়।

সূর্যশতক কাব্যখন ময়ূৰে ৰচনা কৰিছিল। কিম্বদন্তী মতে ময়ূৰ বাণৰ শহুৰেক আছিল। বাণ আৰু ময়ূৰ দুয়োজনেই সপ্তম শতিকাৰ পূর্বভাগৰ কবি আছিল। এই কাব্যখনত এশ এটা শ্লোকত সূর্যদেৱতাৰ স্তুতি কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰি সূর্যদেৱতাৰ বিভিন্ন অংগ, ৰথ আৰু ঘোঁৰা আদিৰ বর্ণনাও কৰা হৈছে।

ভক্তামৰস্তোত্র কাব্যখন মানতুংগ নামৰ জৈন সম্প্রদায়ভুক্ত কবি এজনে ৰচনা কৰে। মানতুংগই জৈন মুনিক স্তুতি কৰি ৰোগমুক্ত হ'বলৈ এই কাব্যখন ৰচনা কৰিছিল। কবি মানতুংগ বাণভট্ট আৰু ময়ূৰৰ সমসাময়িক আছিল।

গাণ্ডীস্তোত্রগাথা নামৰ গীতিকাব্যখন প্রথম খ্রীষ্টাব্দত অশ্বঘোষে ৰচনা কৰে। অশ্বঘোষৰ পিছত ১০০ খ্রীষ্টাব্দত মাতৃচেতে *চতুঃশতক* আৰু *অধ্যর্ধশতক* নামৰ দুখন স্তুতি কাব্য ৰচনা কৰে। এই কাব্য দুখন তিব্বতী ভাষালৈ অনূদিত হৈছে। ঠিক একেদৰে *সুপ্রভাতস্তোত্র* আৰু *অষ্টকমহাশ্রীচৈত্যস্তোত্র* এই দুখন কাব্য ৰজা হর্ষণ (৭০০ খ্রীষ্টাব্দত) ৰচনা কৰে। কাব্যখনত বৌদ্ধ ধর্মৰ বিষয়ে লিখা হৈছে। *চতুঃস্তৱ* নামৰ এখন বৌদ্ধ-স্তোত্র আচার্য নাগার্জুনে ৰচনা কৰে। এই কাব্যখনো তিব্বতী ভাষালৈ অনূদিত হয়।

স্তোত্রৰত্ন নামৰ এখন *স্তোত্রকাব্য* যমুনাচার্যই দশম শতাব্দীত ৰচনা কৰে। এই কাব্যখন বৈষ্ণৱ ধর্মৰ উপদেশ প্রচাৰ কৰিবলৈ ৰচনা কৰা হৈছিল। *কৃষ্ণকর্ণামৃত* নামৰ স্তোত্রকাব্যখন লীলাশুকে ৰচনা কৰে। লীলাশুক অতিকৈ কৃষ্ণভক্ত আছিল। তাৰ প্রভাব এই কাব্যত দেখা যায়। বালকৃষ্ণৰ নানান লীলাৰ বর্ণনা থকা এই কাব্যখন ৩০০ শ্লোকৰ সমষ্টি। কাব্যখনত গোপবধুসকলৰ কৃষ্ণভক্তিৰ বর্ণনা পোৱা যায়। গ্রন্থখন তিনিটা আশ্বাসত বিভক্ত। এই কাব্যখনত ৰাসক্রীড়াৰ বর্ণনাও পোৱা যায়। পঞ্চদশ খ্রীষ্টাব্দত বংগত

আবির্ভাব হোৱা শ্রীচৈতন্য আৰু অসমত আবির্ভাব হোৱা শ্রীমাধৱদেৱৰ ওপৰত *কৃষ্ণকর্ণামৃতৰ* বহুখিনি প্রভাৱ দেখা পোৱা যায়।

লক্ষ্মী হস্ত নামৰ ভক্তি কাব্যখন বৈষ্ণৱ কবি বেংকটাধ্বৰিয়ে ৰচনা কৰিছিল। মাদ্রাজ নিবাসী এই কবিজনাৰ আবির্ভাৱ কাল সপ্তদশ খ্রীষ্টাব্দ। এই সংস্কৃত কাব্যখনত কবিয়ে লক্ষ্মীৰ স্তুতি প্রশংসা এহেজাৰ শ্লোকত কৰিছে।

স্তুতিকুসুমাঞ্জলি কাব্যখন চতুর্দশ খ্রীষ্টাব্দত জগদ্ধৰ ভট্টই ৰচনা কৰে। কাব্যখনত ৩৮টা স্তোত্র আৰু ২৪০০টা শ্লোক আছে। এই কাব্যখন কৰুণ ৰসযুক্ত আৰু কাব্যখনত বিভিন্ন অলংকাৰৰ সমাবেশ ঘটিছে।

মুকুন্দমালা নামৰ বৈষ্ণৱ স্তোত্র কাব্যখন কুলশেখৰে ৰচনা কৰে। এই স্তোত্রকাব্যখনক বৈষ্ণৱ স্তোত্রসমূহৰ মুকুট মণি গণ্য কৰা হয়। ইয়াৰ শ্লোক সংখ্যা ৩৪টা।

শিৱমহিম্নঃ স্তোত্র কাব্যখন ভগৱান শংকৰক স্তুতি কৰি ৰচনা কৰা হৈছে। এই কাব্যখন আচার্য পুষ্পদণ্ড নামৰ এজন ব্যক্তিয়ে ৰচনা কৰা বুলি জনা যায়। কবিজনাৰ আবির্ভাৱ কাল দশম খ্রীষ্টাব্দৰ আগৰ বুলি অনুমান কৰা হয়।

সৌন্দর্যলহৰী আৰু *শিবানন্দলহৰী* এই দুখন স্তোত্রকাব্য শংকৰাচার্যই ৰচনা কৰে। বর্তমান কেৰালা ৰাজ্যৰ এখন ভিতৰুৱা গাঁৱত শংকাৰাচার্যৰ জন্ম হৈছিল। এওঁক ভগৱান শিৱৰ অৱতাৰ বুলি গণ্য কৰা হয়। বাল্যকালত সন্ন্যাস গ্রহণ কৰি মাত্র ৩২ বছৰ বয়সতে তেওঁ অদ্বৈত বেদান্ত দর্শন প্রতিষ্ঠা কৰি বিখ্যাত হৈ পৰে। দহখন মুখ্য উপনিষদ, *ব্রহ্মসূত্র* আৰু *শ্রীমদ্ভগবদ্ গীতাৰ* ওপৰত ভাষ্য প্রস্তুত কৰি অদ্বৈত সিদ্ধান্ত প্রচাৰ কৰে। শংকৰাচার্য ৰচিত *সৌন্দর্যলহৰী* স্তোত্রকাব্যত এশটা শ্লোকত মহাদেৱী পার্বতীৰ অপৰিসীম সৌন্দর্যৰ বর্ণনা পোৱা যায়। একেদৰে *শিবানন্দলহৰী* স্তোত্র কাব্যখনত এশ শ্লোকত কবিজনে শিৱৰ স্তুতি কৰিছে।

মোহমুদ্গৰ বা *ভজগোবিন্দস্তোত্রত* কবিয়ে দার্শনিক সত্যৰ বর্ণনা দাঙি ধৰিছে। মানুহৰ মোহভংগ কৰাই এই কাব্যৰ উদ্দেশ্য। কাব্যখনৰ ভাষা অতি সহজ আৰু সৰল।

সংস্কৃত গীতিকাব্য বা ভক্তিগীতৰ ইতিহাসত জয়দেৱ বিৰচিত *গীতগোবিন্দ* কাব্যৰ স্থান কালিদাস বিৰচিত *মেঘদূত* খণ্ডকাব্যৰ পিছতেই। এই *গীতিকাব্যখন* দ্বাদশ খ্রীষ্টাব্দৰ বংগদেশৰ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ ৰাজসভাৰ কবি জয়দেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত। এই কাব্যখন ১২টা সর্গৰ সমষ্টি তথা ইয়াত ৰাধাকৃষ্ণৰ লীলা বর্ণনা কৰা হৈছে।

গীতিকবি জয়দেৱে জীৱনৰ প্রথম সময়খিনি মথুৰা আৰু বৃন্দাবন পৰিভ্রমণ কৰি ৰাধাকৃষ্ণৰ বিষয়ে মনোমোহা গীত-মাত তথা কাহিনী শুনি বৰকৈ আপ্লুত হৈছিল। তাৰ পাছত তেওঁ পুৰীৰ জগন্নাথ ধাম দর্শন কৰিবলৈ যায়। তাত তেওঁ পদ্মাৱতী নামেৰে এগৰাকী নাৰীক বিয়া কৰায়। জয়দেৱ ৰজা লক্ষ্মণসেনৰ দ্বাৰাও সন্মানিত হৈছিল। আনকি তেওঁ ৰজাৰ ৰাজসভাৰ পঞ্চৰত্নৰ অন্যতমৰূপে বিৰাজ কৰিছিল। লক্ষ্মণসেনৰ ৰাজত্বকাল অনুসৰি জয়দেৱৰ আৰির্ভাৱ কাল দ্বাদশ খ্রীষ্টাব্দৰ শেষভাগ বুলি কবি সমাজে কয়।

পণ্ডিত জগন্নাথ ৰচিত *গংগালহৰী, অমৃতলহৰী, কৰুণালহৰী, লক্ষ্মীলহৰী* আৰু *সুধালহৰী* এই পাঁচখন *গীতিকাব্যত* ভক্তিৰসৰ আমেজ পোৱা যায়।

এনে বহু ভক্তি গীত দেশৰ প্ৰান্তে প্ৰান্তে ৰচিত, পঠিত আৰু গীত হৈ আহিছে, সেই সকলোবোৰৰ উল্লেখ কৰা অসম্ভৱ।

জানি থোৱা ভাল

চম্পূকাব্য আৰু *গীতিকাব্য*সমূহৰ উপৰি সংস্কৃত সাহিত্যত ঐতিহাসিক কাব্যৰো উল্লেখ পোৱা যায়। ইতিহাসৰ বৰ্ণনা যি কাব্যত সন্নিবিষ্ট থাকে, সেইসমূহকে ঐতিহাসিক কাব্য বোলা হয়। অৱশ্যে প্ৰাচীন ভাৰতীয় কবিসকলে ৰাজসভাত উপস্থিত থাকি ৰজাৰ গুণানুকীৰ্তন কৰি কাব্য লিখিছিল। এই কাব্যবোৰক যুক্তিৰ ভিত্তিত লিখা ইতিহাস বুলি স্বীকাৰ কৰাটো অনুচিত। কাৰণ তাত ৰজাসকলৰ গুণানুকীৰ্তনৰ বাহিৰে আনকি চন, তাৰিখ আদিৰো উল্লেখ পোৱা নাযায়। *ঋগ্বেদৰ* পাতত থকা উপাখ্যানবোৰ ঐতিহাসিক কাব্যৰ উৎস। *ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থ, বেদাংগ* সাহিত্যতো ঐতিহাসিক আখ্যানৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সংস্কৃত সাহিত্যত বিভিন্ন ঐতিহাসিক কাব্যৰ উল্লেখ পোৱা যায়, যেনে— বাণভট্ট বিৰচিত *হৰ্ষচৰিত গ্ৰন্থ,* প্ৰৱৰসেন বিৰচিত *সেতুবন্ধ,* পদ্মগুপ্তৰ *নবসাহসাংকচৰিত,* বিল্হনৰ *বিক্ৰমাংকদেৱচৰিত,* কল্হনৰ *ৰাজতৰঙ্গিনী,* ইত্যাদি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ২ঃ বিষ্ণু ভক্তিৰ ওপৰত ৰচিত ভক্তিমূলক *গীতিকাব্যৰ* আভাস দাঙি ধৰক। (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

৬.৫ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিশিষ্ট আলংকাৰিক বিশ্বনাথে *চম্পূকাব্যৰ* এক সহজলভ্য সংজ্ঞা এইদৰে দাঙি ধৰিছে— "গদ্যপদ্যময়ং কাব্যং চম্পূৰিত্যভিধীয়তে"। অৰ্থাৎ গদ্যপদ্যময়ী ভাষাত যি কাব্য ৰচনা কৰা হয়, সেয়ে *চম্পূকাব্য*।
- বিভিন্ন *চম্পূকাব্যৰ* কথা জানিব পৰা গ'ল, যেনে— *নলচম্পূ* (ত্ৰিবিক্ৰমভট্ট বিৰচিত) *ৰামায়ণচম্পূ* (ভোজৰাজ বিৰচিত) ইত্যাদি, লগতে তাত বৰ্ণিত বিষয়বস্তুসমূহৰো কিছু চমু আভাস পোৱা গ'ল।

- সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰম ৰমনীয় অংগস্বৰূপ হৈছে *গীতিকাব্য*সমূহ। ইংৰাজীত এই শ্ৰেণীৰ কাব্যক *lyric poem* বুলি জনা যায়। অতিশয় আৱেগিক অনুভূতিপূৰ্ণ আৰু সংবেদনশীল ভাৱযুক্ত অথচ মাধুৰ্যময় কবিতাক *গীতিকাব্য* আখ্যা দিয়া হয়।
- *গীতিকাব্য*ক প্ৰধানকৈ দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। ১। ভক্তি-মূলক গীতিকাব্য বা স্তোত্ৰকাব্য আৰু ২। শৃংগাৰ প্ৰধান গীতিকাব্য বা সন্দেশকাব্য।
- ইতিহাসৰ বৰ্ণনা যি কাব্যত সন্নিবিষ্ট থাকে, সেই সমূহকে ঐতিহাসিক কাব্য বোলা হয়। *ৰামায়ণ-মহাভাৰত*ক ভাৰতীয় পৰম্পৰাত *ঐতিহাসিক মহাকাব্য* বুলি কোৱা হয়।

৬.৬ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গোস্বামী, হৰমোহন দেৰ (১৯৯২) ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী;* গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

২) ভাগৱতী, কামাখ্যাচৰণ (২০০৩); *সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি;* গুৱাহাটী, গ্ৰন্থপীঠ।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

৩) Kale, M. R. (Ed.) (1969) : *The Abhijnana Sakuntalama of Kalidasa;* Delhi : MBD et al.

৪) Keith, A. B. (1973) : *A History of Sanskrit Literature*, Delhi : Oxford UP.

৫) Krishnamacharior (2004) : *History of Classical Sanskrit Literature*; Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

৬) Radhakrishnan, C. S. (2005) : *Kalidasa New Perspective*; Delhi : New Bharatiya Book Corporation.

৬.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ *চম্পূকাব্যৰ* জগতখনত সোমদেৱসূৰীৰ *যশস্তিলকচম্পূ*য়ে বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰিছে বুলি আৰম্ভ কৰি কাব্যখনৰ এটি চমু আভাস দাঙি ধৰিব লাগিব।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিষ্ণু ভক্তিৰ ওপৰত ৰচিত গীতিকাব্য যেনে— *কৃষ্ণকৰ্ণামৃত* আদি কাব্যৰ চমু আভাস দিব লাগিব।

৬.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ গীতিকাব্যৰ ভাগসমূহ উল্লেখ কৰক।

(খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ চম্পূকাব্য কাক বোলে? ইয়াৰ উৎস কি?

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সংস্কৃত সাহিত্যত থকা কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ *চম্পূকাব্য*ৰ বিষয়ে লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সংস্কৃত সাহিত্যত থকা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ *গীতিকাব্য*ৰ বিষয়ে আভাস দাঙি ধৰক।

*** ***** ***

